

Frank Kalshoven, *Over marxistische economie in Nederland 1883-1939*. Thesis Publishers/IISG, Amsterdam 1993.

J.L.M. Vos, *De Spiegel der Volksziel. Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum*. Diss. Nijmegen 1993.

Salvador Bloemgarten, *Henri Polak: Sociaal democraat 1868-1943*. Sdu Uitgeverij, Den Haag 1993.

J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*. Bert Bakker, Amsterdam 1994.

Deze zomer honderd jaar geleden werd de SDAP opgericht, de politieke formatie die in de eerste helft van deze eeuw het Nederlandse socialisme belichaamde en waaruit in 1946 de PVDA voortkwam, die nadien het gezicht van de sociaal-democratie in ons land bepaalde. Hoewel de actuele situatie van de partij er geen aanleiding toe geeft, wordt het eeuwfeest nadrukkelijk gevierd, met tentoonstellingen en een reeks van publikaties.¹ Een kloeke historie van honderd jaar sociaal-democratie verscheen al in april van dit jaar; ze zal hieronder worden besproken te zamen met enkele andere recente publikaties, overigens niet bij gelegenheid van het eeuwfeest verschenen.

Het vialt vormt een vrij willekeurige greep uit de stroom van historische studies die de Nederlandse sociaal-democratie als onderwerp hebben. Die stroom is nauwelijks meer bij te houden. Hoewel de lotgevallen van het socialisme in ons land inmiddels uitstekend in kaart zijn gebracht, lopen er nog steeds nieuwe monografieën van stapel, de een nog volumineuzer dan de ander.

Om wat voorbeelden te noemen: de aanloop tot de scheuring in de SDAP en het ontstaan in 1909 van de SDP vroeg een boek van 960 bladzijden. Betrof dit een dramatische episode en een internationaal gezien opmerkelijk vroege splitsing in een marxistische en reformistische partij, de veel minder opzienbarende geschiedenis van de SDAP in de Eerste Wereldoorlog was toch

goed voor een boek van meer dan 850 bladzijden.²

Met de biografieën is het niet anders gesteld. Figuren uit het tweede echelon, zoals de vakbondsleider Henri Polak en de Amsterdamse wethouder De Miranda, zijn onlangs vereerd met levensbeschrijvingen van respectievelijk 750 en ruim 500 dichtbedrukte pagina's.³ Het verbaast dan niet meer te constateren dat van het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* inmiddels vijf delen zijn verschenen, met een gezamenlijke omvang van 1350 bladzijden.⁴

Het is overigens nooit anders geweest. Hoewel in de negentiende eeuw het socialisme in ons land weinig voorstelde, publiceerde Vliegen reeds in 1905 een tweedelig werk, in twee kolommen gezet, samen 850 bladzijden, met de relativerende ondertitel 'Schetsen en tafreelen'. Aan de SDAP, die in 1894 werd opgericht, was hij nog niet eens toegekomen; dat lukte pas in 1924, toen hij opnieuw een tweedelig boek uitgaf, samen 1200 pagina's sterk.⁵

Het valt te begrijpen dat in een dergelijk publicistisch klimaat ook de autobiografie tot bloei komt: Schaper, Vliegen, Wibaut, Troelstra (vier delen!), Pannekoek en Henriëtte Roland Holst, De Wolff, Drees en De Kadt – ze hadden bij elkaar duizenden bladzijden nodig om hun memoires vast te leggen, en dat als voor mannen van een beweging die de emancipatie van een collectiviteit, de arbeidersklasse, uitdrukkelijk als *raison d'être* had gekozen.

Hoe is deze ongebreidelde publicitaire activiteit te verklaren? Hoe komt het dat een politieke stroming die zegt op de toekomst te zijn gericht, het verleden zo warm koestert? En ook: waardoor biedt juist het socialisme zoveel stof voor studie en reflectie?

Om met de laatste vraag te beginnen: het socialisme was vroeger niet alleen een staatkundige richting, maar het representeerde een complete cultuur: een wereldbeschouwing en een sociale filosofie, een toekomstperspectief en een wetenschappelijke interpretatie, een levensstijl en een levensvervulling, en dat alles gedragen

door een samenstel van instituties en organisaties op ieder gebied.

Het contrast met het liberalisme is immens, en het tekent zowel de aard als de aanhang van deze stroming. Het contrast met de christen-democraten is ingewikkelder. Ook daar is sprake van zuilvorming, meervoudig zelfs, en van een overeenkomstig uitgebreid institutioneel netwerk, maar er is vergeleken bij de Rode Familie één fundamenteel verschil: de confessionele partij is een afgeleide van het christelijk geloofsleven, terwijl de socialistische partij geen extern referentiepunt kent: de partij belichaamt het socialisme in volle omvang; schematisch uitgedrukt: politiek en geloof vallen hier samen.⁶

Om een (gewaagd) beeld te gebruiken: in beide gevallen is er een zon waaromheen planeten wentelen. In het confessionele stelsel is de zon de christelijke kerk en worden de planeten gevormd door de christelijke organisaties, inclusief een christelijke partij; bij de socialisten daarentegen is de partij de zon, waaromheen de diverse socialistische organisaties en groepen draaien: de planeet Jupiter van de wetenschappelijke marxisten, Mercurius van de vakbonden, Neptunus met de rode jeugdbeweging en Venus waar de socialistische dichters en schrijvers hun progressieve liefde belijden.

Zonder metafoor: voor de socialist betekent de politiek veel meer dan voor de christen.⁷ Zijn partijlidmaatschap en de partij-activiteiten in het algemeen staan voor hem centraal op een wijze die de christen-politicus niet zal herkennen; *zijn* centrum ligt elders, buiten de politiek.

Om de riskante vergelijking nog een ogenblik voort te zetten: de strijd tussen rekkelijken en preciezen, vrijzinnigen en orthodoxen, met hun exegetische finesses, ketterijen en afscheidingsbewegingen, die heel de geschiedenis van het christendom heeft begeleid, is ook in het socialisme in volle omvang aanwezig. Zoals in de christelijke kerkgeschiedenis figureren in de socialistische heilsgeschiedenis helden en heiligen, die de gelovigen voorgingen op hun moeizame weg naar het Licht van de Nieuwe Dag, hun *Pilgrim's Progress*. Hun inspanningen en de resultaten die zij boekten vormen kennelijk een onuitputtelijke bron voor reflectie én voor historisch onderzoek.

I

Evenals het liberalisme was het socialisme een kind van de Verlichting. Het verklaart het vaste geloof in vooruitgang dat beide stromingen kenmerkt, alsook het vertrouwen in de macht van kennis en wetenschap. Toch is er verschil: terwijl de liberalen van systeem

naar systeem zwierven, zochten de socialisten hardnekkig naar de steen der wijzen; velen meenden oprecht het kleinoed gevonden te hebben en spraken onbekommerd van een 'wetenschappelijk socialisme', contrasterend met het socialisme van de 'utopisten' en ver verheven boven alle 'burgerlijke' wetenschap.

In Nederland, waar de socialistische beweging moeizaam van de grond en laat op krachten kwam, nam de wetenschappelijke studie van het marxisme niettemin – of juist daardoor? – een hoge vlucht. Karl Kautsky moet rond de eeuwwisseling hebben gezegd dat hij, behalve in Rusland, nergens groter theoretische belangstelling voor het socialisme had opgemerkt dan in ons land.⁸

Over deze belangstelling en met name over de bijdragen van de niet weinige intellectuelen in de SDAP aan het marxistische debat is al heel wat gepubliceerd, maar of er met recht van een afzonderlijke 'Hollandse School' mag worden gesproken en wat die dan wel behelsde, is tot nog toe niet grondig en systematisch onderzocht.

Aan de econoom Kalshoven komt de verdienste toe met de beantwoording van deze vragen een begin te hebben gemaakt. Een begin: hij beperkt zich tot de marxistische economie en laat bovendien de maatschappelijke context van de theoriebeoefening bewust buiten beschouwing.

Het is Kalshoven, die zijn huiswerk degelijk heeft gedaan, niet aan te rekenen dat het resultaat weinig indrukwekkend is. De 'Hollandse School' omvatte niet veel méér dan een handvol marxisten, actief in de jaren 1900 tot 1916, op Pannekoek na publicerend in de Nederlandse taal en bovendien moeilijk toegankelijk. Eigenlijk neemt Kalshoven alleen Pannekoek, Wiedijk en De Wolff serieus; de overigen, zoals Van der Goes en Gorter, vallen door de mand en zelfs De Wolff, die het hart van Kalshoven heeft, raakt na de Eerste Wereldoorlog van het juiste marxistische pad.

Daar komt nog bij dat de twistpunten waarop deze weinige exegeten zich concentreren, in de socialistische politieke strijd van geen enkel belang waren. Na 1916, schrijft Kalshoven met ontwapenende openhartigheid, verloren zij hun belangstelling voor de marxistische dogmata en gingen wat anders doen. Hun elleng uitgesponnen abstracte artikelen werden door niemand gemist.

Kalshoven maakt de indruk het allemaal bijzonder belangwekkend te vinden. Hoewel hij niet gelukkig is met de benaming 'Hollandse School', meent hij wel degelijk te kunnen spreken van een eigen Nederlandse bijdrage aan het marxistisch-economisch debat in die dagen, reden waarom hij onder verwijzing naar een be-

grip van de econoom Zuidema besluit tot het bestaan van een afzonderlijk Nederlandse-stijl-marxisme.⁹

Veel wijzer maakt ons die benaming niet. School of stijl, de paar marxisten die Kalshoven bespreekt, hebben inhoudelijk weinig te melden, al kan een vermogen tot vernuftige constructies hen niet worden ontzegd. Het kost de lezer dan ook moeite bij Kalshovens les te blijven, te meer omdat het boek onhandig is gecomponeerd en moeizaam is geschreven. Het betoog wemelt van de citaten – vaak *zijn* ze het betoog – en gaat gebukt onder een overdaad aan samenvattingen: twee van de drie hoofdstukken eindigen ermee, het boek begint ermee en eindigt met nogmaals twee deels gelijklopende resumsés.¹⁰

Kalshoven heeft soms een wat vreemde redenertrant, waardoor hij in gevecht raakt met windmolens. Zijn bespreking van Treubs bekende kritiek op het marxisme, in 1902/1903 in twee delen verschenen, brengt hem tot de triomfantelijke conclusie dat deze kritiek niet op het Nederlandse marxisme van toepassing is, hoewel hij tegelijkertijd toegeeft dat de Nederlandse marxisten, die pas in de jaren 1900-1916 tot publiceren kwamen, door Treub natuurlijk niet konden worden gekend. Dat Treubs kritiek geen betrekking op hun geschriften heeft, noemt Kalshoven daarom 'niet primair een misstap van Treub' (p. 152, ook p. 53 e.v.), een conclusie die volstrekt onzinnig is.¹¹

Even onzinnig en bovendien niet fair is zijn beoordeling van het proefschrift van Frits de Jong over Saks/Wiedijk. In een kennelijke poging om origineler te lijken dan hij is, stelt Kalshoven dat historici zoals De Jong met een grote boog om de theoretische geschriften van hun hoofdpersonen heenlopen 'om maar niets te hoeven zeggen' over theoretische standpunten (p. 4). Hij negeert domweg het feit dat De Jongs boek een hoofdstuk omvat met de titel 'Verdediger van de theorie' en een paragraaf 'Betekenis en ontwikkeling van de theorie', alsmede andere plaatsen waar de theoretische opvattingen van Saks aan de orde komen.¹²

Ten slotte is er het demarcatievraagstuk dat vragen opwerpt. Kalshoven verstaat onder marxistische geschriften 'publicaties van mensen die zich marxist *noemen*' (p. 6). Dat is een riskant criterium, dat bovendien weinig consequent wordt gehanteerd. Zo krijgt Van der Wijk, die de benaming 'marxistisch econoom' expliciet afwijst (p. 166), zeer ruime aandacht. Wibaut, die nogal wat ruimte krijgt, is door niemand dan hemzelf als marxist versleten.¹³ Het uiterst onmarxistische boekje van Van der Goes, uit 1894, wordt door Kalshoven uitvoerig besproken, waarschijnlijk omdat de auteur zich zijn leven lang als marxist afficheerde (p. 17 e.v.).¹⁴

Laten we de niet weinige slordigheden en wonderlijke omissies voor wat ze zijn¹⁵, en komen we tot een afsluitend oordeel. Heeft het boek betekenis voor onze kennis van de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie? In de strikte zin genomen is het antwoord bevestigend: Kalshoven geeft nogal wat (nieuwe) informatie over de korte bloeitijd van de marxistische economie in ons land. Helaas heeft hij uit de mogelijke benaderingen van zijn onderwerp feilloos de minst interessante gekozen, te weten een analyse van de geschiedenis van het marxistisch-economisch denken als zodanig, zonder aandacht voor de culturele, maatschappelijke en politieke context (p. 4 e.v., 216 e.v.).

Jammer voor Kalshoven hebben de Nederlandse marxistische economen weinig opwindende en nauwelijks originele ideeën gehad, zodat zijn 'ideeënhistorische' aanpak maar weinig kon opleveren. Dat de interessantste bijdragen van deze economen – over het moderne imperialisme en de lange golftheorie – door Kalshoven buiten het 'Nederlandse-stijl-marxisme' worden geplaatst, vormt een bewijs te meer dat de auteur een te smalle opzet heeft gekozen.

II

Van de dorre teksten van marxistische schriftgeleerden naar de bevolgenheid van de socialistische jeugdbeweging – een grotere sprong is niet denkbaar. Toch maakten ze allebei een integrerend deel uit van de vooroorlogse Nederlandse sociaal-democratie, al moet worden toegegeven dat het marxisme op zijn retour was toen de AJC de vlaggen hees.

Zoals de ondertitel al doet vermoeden, gaat het boek van Vos maar voor een relatief klein gedeelte over de AJC en het Nederlandse cultuursocialisme. Dat de studie niettemin een belangwekkende bijdrage kan worden genoemd tot ons inzicht in de geschiedenis van de vaderlandse sociaal-democratie, heeft twee redenen.

Allereerst blijkt het eigenaardige en zelfs enigszins buitenissige onderwerp van deze studie – de volksliedcultuur – een indringende kijk te bieden op de aard van de socialistische jeugdbeweging en het gezinheidsocialisme. Niet alleen worden we uitvoerig ingelicht over de onwaarschijnlijk hoge en zelfs geëxalteerde verwachtingen die men van gemeenschappelijk zingen en musiceren had,¹⁶ maar bovendien blijkt de herwaardering van oude volksliederen als uitingen van een oorspronkelijke 'volkscultuur', symptomatisch te zijn geweest voor destijds opkomende romantisch-nationalistische, om niet te zeggen restauratieve en reactionaire oriëntaties in en buiten de sociaal-democratie. Vos

toont dit mede aan door verbindinglijnen te trekken naar de Duitse en Vlaamse volksliedcultuur en aandacht te besteden aan de lotgevallen van volkslied en volkskunde tijdens de Duitse bezetting.

In de tweede plaats is deze studie belangwekkend omdat ze een weliswaar vrij beperkte maar fascinerende vergelijking omvat tussen het jeugdidealisme in de vroege AJC en in de katholieke Heemvaart-beweging die in dezelfde jaren twintig vanuit Nijmegen studenteringen werd geëntameerd. Beide strevingen vonden hun oorsprong in geheelonthoudersclubs van studerende die onder invloed van de Duitse (socialistische en katholieke) voorbeelden uitgroeiden tot echte jeugdbonden met sterk elitaire trekken en een opmerkelijke zendingsdrang.

Wat uiteraard al langer duidelijk was, wordt hier op overtuigende wijze bevestigd: de historische bepaaldheid van het gezindheidssocialisme gedurende het interbellum. Deze beleving van politiek en cultuur was minder een socialistische 'uitvinding' als wel een van de uitdrukkingen van de tijdgeest. Zowel AJC als Heemvaart kenmerkten zich door een sterk generatiebewustzijn onder de jeugd, gemeenschapsidealisme, natuurmystiek, anti-intellectualisme en anti-modernisme. Het was in Duitsland en Vlaanderen niet anders.

Verrassend is bovendien de neiging in beide kampen terug te grijpen op een geïdealiseerd verleden. Dat de katholieke jeugdbeweging, in het voetspoor trouwens van de negentiende-eeuwse katholieke emancipatie, mede uit contrareformatorische sentimenten refereerde aan de Middeleeuwen als unieke pre-calvinistische bloeiperiode, ligt voor de hand, maar dat de socialistische Middeleeuwen idealiseerden vanwege de bloei van het pre-kapitalistische ambacht, wekt verbazing. Het toont een herleving in sociaal-democratische kring van utopische en romantische ideeën, nota bene in dezelfde tijd dat het ingenieurs- en plansocialisme in ons land furor maakten. Het huis van de sociaal-democratie telde destijds vele kamers, met eenkennige bewoners en opvallend smalle tussendeuren.

Vos weet alles van het volkslied, het straatlied en het kinderlied, van koorzang, zangpedagogiek en muziekonderwijs, van volkstoneel en volkspezie, folklore en volkskunde, en dat alles over de afgelopen twee eeuwen. Hij schrijft er met verve over, zakelijk en zorgvuldig, voortreffelijk gedocumenteerd en met zeer uitvoerige bibliografieën als bijlage. Het moet monnikenwerk zijn geweest, dit proefschrift van ruim 450 dichtbedrukte bladzijden, in kleine letter gezet. Het is trouwens ook een heel karwei om het te lezen, maar hoewel het relaas vaak veel te wijdlopijg is, blijft het boeiende lectuur.

De studie vormt allermindst een eenheid. Ze verenigt zoveel onderwerpen dat ze zelfs lichtelijk chaotisch aandoet. Gelukkig is er een bondige samenvatting die de grote lijn voortreffelijk weergeeft (p. 393-399). Wat ten slotte opvalt, is de rustige en evenwichtige, een enkele keer licht ironische behandeling van nogal wat opgewonden ideeën en uitingen. De auteur volstaat met zijn materiaal aan te bieden en de feiten te laten spreken. Hijzelf doet er het zwijgen toe. De lezer wordt als een volwassene behandeld.

Eind november vorig jaar ontving Vos in een zitting van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen voor zijn boek de Pieter de la Court-prijs. De onderscheiding is verdiend.

III

Een socialistische partij kan het stellen zonder hooggestemde theoretische debatten en zonder een jeugdbeweging, maar ze wordt kwetsbaar als ze de steun van de arbeidersvakbeweging moet ontberen. Dat was vroeger nog aanzienlijk méér het geval dan tegenwoordig. Men ging zover in de arbeidersbeweging twee functies te onderscheiden, een politieke, die door de partij, en een economische, die door vakbonden werd behartigd. Beide functies en dus beide takken van de beweging werden onmisbaar geacht.

Duidt deze maatschappelijke arbeidsverdeling slechts op een niet nader gespecificeerde onderlinge afhankelijkheid, de verhouding wordt spanningsvol indien de eigen aard en positie van partij en bond nader worden geanalyseerd. De partij belichaamt het socialisme; daaronder wordt verstaan een samenstel van ideeën, uitgedacht en onderhouden door intellectuelen en sociale hervormers en bedoeld om het bestaande kapitalisme te doorzien en het komende socialisme te voorzien. Vakbonden daarentegen zijn belangenorganisaties, opgericht door en voor arbeiders – ruimer: werknemers – en direct gericht op de verbetering van de arbeidsvoorwaarden van hun leden, hier en nu.

Zo gezien is er van een natuurlijke lotsverbondenheid tussen partij en bond geen sprake. Om politiek te overleven zal een socialistische partij zoveel mogelijk arbeiders voor zich moeten winnen, een streven dat op allerlei manieren kan worden gefrustreerd en dat zelfs geheel kan mislukken. Anderzijds kunnen arbeidersvakbonden zeer wel op eigen benen staan; ze hebben niet noodzakelijk de steun van een socialistische partij nodig en, zoals het 19e-eeuwse Engeland laat zien, ze kunnen buiten ieder socialisme om uitstekend functioneren.¹⁷

Toegepast op de Nederlandse verhoudingen, leidt

deze onderscheiding tot de vraag hoe, bij voorbeeld in de periode tot de Tweede Wereldoorlog, de relaties waren tussen de SDAP en het NVV. De kwestie is nog lang niet uitputtend onderzocht, maar wat er van bekend is laat zien dat er aan hun samenwerking heel wat problematische kanten zaten.¹⁸

Mogelijk ten onrechte verwachtte ik dat de onlangs verschenen zeer gedetailleerde en omvangrijke biografie over Henri Polak onze kennis van de relaties tussen partij en bonden een flink eind verder zou kunnen brengen. Polak was zowel in de SDAP als in de vakbeweging actief. Hij behoorde tot de 'twaalf apostelen' die in 1894 de SDAP oprichtten en hij fungeerde verschillende malen als partijvoorzitter. Tevens stichtte hij in 1894 de Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond (ANDB), de eerste moderne vakbond in Nederland, waarvan hij levenslang voorzitter zou blijven, en stond hij in 1905 aan de wieg van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen dat zou uitgroeien tot de belangrijkste vakcentrale. Met andere woorden: als er iemand in Nederland geopereerd heeft op het snijvlak van socialisme en arbeidersbeweging, van partij en vakbond, dan wel Henri Polak.

Helaas worden we niet veel wijzer. Polaks biografie, Bloemgarten, geeft in diverse hoofdstukken, met veelbelovende titels als 'Socialisme en vakbeweging' en 'Vakbeweging en politiek', een grote hoeveelheid feitelijke bijzonderheden over de betrekkingen tussen SDAP, ANDB en NVV, maar het ontbreekt volslagen aan een ordenend kader waarin die feiten analytische betekenis krijgen.

Bloemgarten interesseert zich domweg niet voor structurele vraagstellingen. Zijn boek, dat van enorme werkracht getuigt en ongetwijfeld de definitieve biografie van Henri Polak vormt, heeft alle kenmerken van een hoogst conventioneel opgezette, chronologisch uitgewerkte levensbeschrijving. Voor meer algemene, sociaal-wetenschappelijke of anderszins geïnspireerde problemen interesseert Bloemgarten zich kennelijk niet. Zelfs als hij een ogenblik tot de kern van een probleem doorstoot, laat hij na de kwestie verder uit te werken.

Een goed voorbeeld biedt zijn summiere maar trefzekere schets van de onvermijdelijke spanning die er bestaat tussen, allereerst, het diamantbewerdersvak en de komende socialistische maatschappij, in de tweede plaats tussen het closed-shop-systeem van de diamantbewerdersbond en de proletarische solidariteit (p. 81 e.v.). In het ene geval spreekt hij van een paradox, in het andere van het bestaan van 'business unionism'. Maar hij doet er verder niets mee, sterker nog, hij begint meteen een rookgordijn op te trekken: van het feit

dat de diamantindustrie in een socialistische maatschappij ten dode zou zijn opgeschreven, waren Polak en zijn medestanders zich naar zijn mening zeker bewust en ze voelden dan ook niet voor een revolutie die aan het voor hen profijtelijke kapitalisme een einde zou maken. Wat het closed-shop-systeem betreft: de diamantindustrie bestaat nu eenmaal bij de gratie van kunstmatig hoge prijzen – en dus ook van hoge lonen. Zoals Polak spoedig inzag.

Verderop in zijn boek laat Bloemgarten blijken dat Polak nog wel méér inzag: het belang van de diamantbewerders om eigen familieleden tot het vak toe te laten en anderen zoveel mogelijk te weren; verder het streven om het aantal leerlingen zo beperkt mogelijk te houden: de spoeling moest dik blijven. Voorts zag Polak er geen been in bij dalende prijzen in contact te treden met de producenten van ruwe diamant en bij dreigende concurrentie ervoor te zorgen dat zijn arbeidskartel één lijn trok met het Zuidafrikaanse producentenkartel en het Londense verkoopkartel. Toch meent Bloemgarten dat Polak rond 1900 een 'rechtgeaard revolutionair-gezind marxist' was (p. 213), ook nadien afkeer had van 'het kapitalistische productiestelsel' (p. 507) en tot de Eerste Wereldoorlog handelde 'vanuit de overtuiging dat de ideale socialistische samenleving in een niet al te verre toekomst realiteit zou worden' (p. 646 e.v.).

Hier komen twee soorten raadsels tegelijk bloot: ideologische en psychologische. Ideologisch: wat is er 'socialistisch' aan een arbeidskartel als de ANDB? De term 'business unionism' die Bloemgarten zelf gebruikt, zegt eigenlijk al genoeg, maar duidelijker is de benaming 'Gewerkschaftskapitalismus': de onvermijdelijke breuk met het geloof in de solidariteit van de arbeidersklasse als geheel, waarop het socialisme toch is gebaseerd.¹⁹ Het verklaart de spanningen en conflicten tussen de SDAP en het jonge NVV, dat al evenzeer van Polaks vakbondsfilosofie was doordrongen: zaken doen met de ondernemers en geen steun geven aan ongeorganiseerde stakers, eventueel zelfs als stakingsbreker optreden.²⁰

Bloemgarten ziet hier geen problemen, integendeel, niet klassesolidariteit maar groepsegoïsme vormt de koninklijke weg naar het socialisme. Ziehier zijn opvatting – die ik drie maal heb gelezen omdat ik er aanvankelijk ironie in zag – waarmee hij zich achter Polak schaart:

'pas wanneer de ANDB er in slaagde haar leden te maken tot een in materieel opzicht bevoorrechte elite en dus over principieel socialistische bezwaren tegen het closed-shop systeem heen stapte, zouden dezen zich zonder voorbehoud achter de vlag van het socialisme scharen.'

En nogmaals:

Zo voedde de ANDB 'de massa van diamantbewerders gaandeweg op tot klassebewuste socialistische arbeiders, voor wie het gedisciplineerd voeren van de vakbondsstrijd gelijk stond met proletarische solidariteit' (p. 99).

Natuurlijk was er in socialistische kring vaak felle kritiek op het ANDB-beleid om het vak gesloten te houden en zonder meer samen te werken met de leiders van de internationale diamantindustrie; Bloemgarten maakt er herhaaldelijk melding van (o.a. p. 291 e.v.). Des te intrigerender zijn de bijzonder nauwe relaties van Polak met de meest prominente woordvoerders van het revolutionaire marxisme, zoals Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en Frank van der Goes. Terwijl deze 'persoonlijke huisvrienden' van Polak²¹ op de uiterste linkerflank van de SDAP opereerden en in 1909 tot uittreden werden gedwongen, stond Polak als voorzitter van de ANDB op de rechterflank van de moderne vakbeweging; en terwijl zijn intellectuele vrienden iedere werkstaking als een revolutionaire daad toejuichten, ontzag Polak zich niet na een verloren staking in Twente de stakingsleiders te verwijten dat ze geen klasstrijd hadden gevoerd maar broodroof hadden gepleegd: het onnodig brodeloos maken van de ontslagen stakers.²²

We stuiten hier op een van de witte vlekken in de geschiedenis van het Nederlandse socialisme: het vrijwel ontbreken van informatie over samenstelling en wijze van functioneren van de vele persoonlijke netwerken in de beweging. Men was dag en nacht met politiek bezig en stond vaak fel tegenover elkaar, met onverzoenlijke standpunten, maar in veel gevallen bleven de persoonlijke banden intact. Was hier sprake van onderliggende solidariteit, voortkomend uit gezamenlijke harde politieke strijd, of waren het juist standsgedoevens die dwars door de politieke controverses heen bleven bestaan? Misschien waren het ten dele intellectuele debatsclubs, want de ideologische discussie bereikte in die tijd een hoogtepunt.

Hoe Polak zich invocht en handhaafde, wordt bij Bloemgarten niet duidelijk. Hij wist weinig of niets van 'de theorie' en had in de grote debatten in de SDAP geen aandeel van betekenis genomen. Tot de 'betere standen' hoorde hij evenmin: hij begon als diamantbewerker en toonde zich een typische sociale klimmer door een vakbondsfunctie als ladder te gebruiken – een klassieke route. Het eerste milieu dat hij ambieerde, was dat van de socialistische intelligentsia in het Gooi; in 1906, reeds op 38-jarige leeftijd een arrivé, vestigde hij zich tot verbijstering van zijn bondsmakkers in Laren. Het tweede milieu waarin hij na de Eerste Wereld-

oorlog doordrong, was de gezeten bourgeoisie – met een sprengeling van adel – die hij ontmoette als Eerste Kamerlid en als activist terzake van natuurbehoud en monumentenzorg (p. 515).

Bloemgarten heeft er bewust van afgezien van Polak een persoonlijk portret te schetsen, laat staan een psychologische karakteristiek te geven. Toch zijn er, verspreid door zijn volumineuze boek, heel wat kleine bijzonderheden aan te wijzen die bij elkaar een aardig compleet beeld van de mens Henri Polak opleveren.

Dat beeld is niet onverdeeld gunstig. Aan zijn formidabele verdiensten voor de vroege vakbeweging in Nederland valt niet te twijfelen, en zijn latere bemoeienis met cultuurpolitiek en natuurbehoud was bewonderenswaardig. Maar als hij, terecht, alle lof krijgt voor de opbouw en de aanvankelijke grote successen van de diamantbewerdersbond, moet hij – zijn leven lang onbetwist voorzitter van de ANDB – ten minste medeverantwoordelijk worden gehouden voor de crisis en de uiteindelijke ondergang van de Amsterdamse diamantindustrie. Helaas heeft Bloemgarten over Polaks rol geen duidelijke mening.

Wat zijn persoon betreft: terwijl zijn vakbondsfilosofie van een ijzeren consequentie is en zijn vijanden hem 'generaal Polak' noemen, blijkt hij bij nader toezien nogal wispelturig en nonchalant. Niet minder dan zes keer neemt hij een aanloop tot een gemeenteraad of Kamerzetel en begin 1903 lukt het hem eindelijk tot lid van de Amsterdamse raad te worden gekozen. Einde 1904 heeft hij er al weer genoeg van. Na enige aandrang stelt hij zich in 1905 toch weer kandidaat, maar in 1906 treedt hij tussentijds af (p. 228-231, 264). In september 1913 maakt hij zijn entree in de Tweede Kamer om reeds twee maanden later naar de senaat over te stappen, een merkwaardige manoeuvre die volgens Bloemgarten op aanvankelijke zelfoverschatting duidt (p. 314).²³

Zijn Amsterdamse raadslidmaatschap was geen succes. Hetzelfde moet worden gezegd van diverse andere belangrijke posten die hij bekleedde: hij deed het met zijn linkerhand. Als voorzitter van de SDAP, van 1900 tot 1905, dus in een cruciale periode met grote problemen, was hij in de vergaderingen van het DB en het PB vaak afwezig. Ook in de bijeenkomsten van de Federatie-Amsterdam van de partij ontbrak hij vaak (p. 231). In de periode 1906-1909 fungeerde hij als (eerste) voorzitter van het NVV en wéér luidde de klacht dat hij in het DB 'geregeld niet aanwezig was' (p. 278). Het verbaast inmiddels niet meer te moeten vernemen dat redacteur Polak op de redactievergaderingen van *De Socialistische Gids* (1916-1929) schitterde door afwezigheid (p. 576).

Henri Polak was geen man uit één stuk. Hij kwam niet altijd na wat hij had toegezegd en 'vergat' nogal eens zijn beloften (p. 218). In kritieke situaties dook hij weg; hij kwam dan met de smoes – het woord is van de zeer milde Bloemgarten – dat hij 'wegens huiselijke omstandigheden' in gebreke moest blijven, of hij bedacht een andere uitvlucht (p. 134, 205, 300, 302, 373). Had hij na een vakantie geen zin weer aan het werk te gaan, dan verlengde hij eigenmachtig die vakantie of kwam met een nogal doorzichtige doktersverklaring (p. 395).

Eerstiger is dat hij zich niet ontzag onder omstandigheden intimidatie- en manipulatie technieken toe te passen, soms zo ongegeneerd openlijk dat het zelfs zijn trouwe achterban te veel werd (p. 322 e.v., 324, 357, 412 e.v.). Van verenigingsdemocratie had hij geen kaas gegeten. Hij gedroeg zich als een 'verlicht despoot' (p. 303) en wie hem de voet dwars zette, kon rekenen op een openlijke schrobbering of een vulgaire scheldpartij (p. 204, 370). Zelfs ten aanzien van zijn directe collega's in het ANDB-bestuur kon hij honds optreden (p. 165 e.v.). Vies van nepotisme was hij niet; zijn broer profiteerde ervan (p. 233). Vrouwelijke functionarissen werden geïnstrueerd hoe te reageren als Polak zijn handen weer eens niet thuis kon houden (p. 22 e.v., 481, 651).

Alles overziende dringt zich onweerstaanbaar een typering op, die in één woord is samen te vatten: een straatvechter. Toegegeven, het is niet de complete Polak. Hij was daarnaast ook literair en cultureel zeer geïnteresseerd. Hij schreef zijn leven lang over de meest uiteenlopende onderwerpen, met groot gemak, zij het met weinig diepgang: een oceaan van woorden ter diepte van de Waddenzee. Hij had een oprechte en warme liefde voor zijn land en in de kritieke jaren dertig stond hij met de grootste vastberadenheid op de bres voor de democratie.

Helaas heeft Bloemgarten geen enkele poging ondernomen in deze gecompliceerde man wat verder door te dringen. In het algemeen neigt hij ertoe zijn held in bescherming te nemen; diens tegenstanders of tegenspelers kunnen doorgaans op minder consideratie rekenen. Onbeholpen doen pogingen aan waarbij Bloemgarten Polak excuseert door hem op zijn woord te geloven; een karakteristieke uitdrukking van Bloemgarten luidt: 'zonder twijfel meende Polak oprecht, dat dit zijn werkelijke mening was' (p. 122) als dát nu juist het minst waarschijnlijk is (zo ook p. 265, 291 en elders).

Is deze naïviteit nog vergeeflijk, onverteerbaar is dat we na zevenhonderd bladzijden nog steeds geen greep hebben op de socialist Henri Polak. Dat hij zich in het interbellum van sociaal-democraat tot sociaal demo-

craat ontwikkelt, zoals Bloemgarten tot in de titel van zijn biografie laat weten, helpt ons weinig verder; het gaat ons uiteraard om de twintig beslissende jaren in Polaks loopbaan, tussen 1893 en 1913. Maar hoewel Bloemgarten telkens weer spanningen constateert tussen Polaks hooggestemde ideologische pretenties en zijn zeer praktisch gerichte maatschappelijke prestaties, kan hij er analytisch niet mee uit de voeten. Hij geeft de raadsels die hij aantreft na enig heen en weer praten onbewerkt aan ons door.

Het boek van Bloemgarten is buitengewoon nuttig en voor onze kennis van de Nederlandse diamantindustrie in het algemeen en van de figuur van Polak in het bijzonder volstrekt onmisbaar. Maar het is geen aantrekkelijk boek geworden. Het is fantasieloos gecomponeerd en veel te wijdlopij uitgewerkt. Het is op allerlei punten te vaag en te vriendelijk gebleven, en het doet daarom de slimme en harde man die Henri Polak in wezen was, te kort.²⁴

IV

De enkele planeten uit het socialistische zonnestelsel die we een ogenblik nader hebben geobserveerd, blijken bij alle verschillen ook opvallende overeenkomsten te vertonen. Ze wentelen immers rond dezelfde socialistische partij; ze kunnen daarvan niet losraken en ze willen dat ook niet. Integendeel, het is hun vaste referentiepunt.

Die partij is een klassepartij en wordt na verloop van tijd tevens een massapartij. De bevolking van de drie geobserveerde planeten daarentegen vertoont elitaire trekken. De theorie is een zaak van intellectuelen, die bovendien in meerderheid een 'bourgeois' achtergrond hebben. De AJC wil als zodanig een elite zijn en de leiders komen uit het onderwijzersgilde. De vakbondsmen Polak werkte weliswaar een tijdlang als diamantbewerker, maar hij had een grootvader die boekhandelaar en een vader die juwelier was, terwijl zijn eigen loopbaan hem spoedig in een typisch 'burgerlijk' milieu bracht.

Het is dus niet onbegrijpelijk dat uit alle drie deze richtingen pogingen werden aangewend om de partij te beïnvloeden. De theoretici fungeren als de clerus van de partij; ze zijn de hoeders van de orthodoxie en ze vechten onvermoeibaar tegen iedere afwijking van de ware leer; het bepaalt hun kritische houding ten opzichte van alle praktische politiek. De AJC stelt zich aan de partij ten voorbeeld: het is in zekere zin een sekse van uitverkorenen waar een nieuwe mens ontstaat en een nieuwe cultuur wordt geschapen, superieur aan de massa en bestemd om deze op te voeden. De vakbeweging

tenslotte is, in de idee van Polak in ieder geval, een bastion van zakelijkheid en een succesformule waarvan de partij, vaak irrealistisch en verdeeld, nog heel wat kan leren. Paternalisme – ongevraagd beslissen voor anderen die daartoe niet competent worden geacht – is zowel in de socialistische jeugdbeweging als in de diamantbewerkerbond een opvallende trek. De term ‘beschavingsoffensief’ valt bij Vos en Bloemgarten herhaaldelijk.

Alle drie deze werelden konden dienen als springplank naar leidende posities in de partij. De marxisten lieten zich krachtig gelden in voortdurende polemieken en op partijcongressen; na 1909 kregen ze eindelijk de leiding van een eigen partij. Koos Vorrink maakte de sprong naar het voorzitterschap van de SDAP niet in de laatste plaats door steun van de AJC-lobby.²⁵ Polak hoefde niet te lobbyen; als succesvol vakbondsleider werd het voorzitterschap hem herhaaldelijk aangeboden.

Maar bij alle overeenkomsten blijven er formidabele verschillen. Het Nederlandse socialisme neemt tegelijkertijd de vorm aan van abstracte theorie, voluntaristisch idealisme en *business unionism*. Hetzelfde socialisme uit zich in wetenschappelijke debatten, een romantische jeugdcultuur en een harde strijd om materieel gewin.

Komt deze rijkdom aan verschijnselen, dit socialistische pluralisme, aan bod in het onlangs verschenen overzicht van honderd jaar sociaal-democratie in Nederland? Het heeft er weinig van, zoals uit een kort onderzoekje blijkt. De theoretici komen er met een bondige karakteristiek nog redelijk goed af (p. 36 e.v.), maar de AJC krijgt een vermelding in telegramstijl (p. 66 e.v.), terwijl Henri Polak geen aparte behandeling krijgt en zijn roemruchte diamantbewerkerbond zelfs niet wordt genoemd; de algemene relaties tussen partij en vakbeweging komen slechts zéér terloops aan de orde (p. 46, 48).

Deze vluchtige bespreking van toch belangrijke onderwerpen is symptomatisch voor de gekozen benaderingswijze. Wat hier wordt gepresenteerd, is uitstekende maar zeer conventionele geschiedenis, in hoofdzaak beperkt tot de handel en wandel van SDAP en PvdA. De boektitel en het redactionele voorwoord zijn daarom misleidend. Er wordt voorbijgegaan aan oudere socialistische initiatieven en aan afgescheiden groepen en formaties, zodat niet van ‘sociaal-democratie’ in algemene zin mag worden gesproken. Conventioneel is deze geschiedenis omdat ze de combinatie van partij- en parlementaire geschiedenis niet te boven gaat; de sociaal-, economisch- en cultuurhistorische dimensie ontbreken.

Binnen de gekozen beperking is het een zeer geslaagd werkstuk.²⁶ Vier auteurs hebben de honderd jaar onder elkaar verdeeld. Jos Perry behandelt de ontstaansperiode van de SDAP en eindigt zijn relaas onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog; Pieter Jan Knegtmans ontfermt zich over het tweede deel van de historie van de SDAP, en gaat tot de oprichting van de PvdA in 1946; Doeko Bosscher behandelt de periode 1946-1970 en Frans Becker sluit af met de laatste kwart eeuw. Paul Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, zorgt voor een samenvatting en komt met een standpuntbepaling. Ten slotte is er een uitgebreid fotokatern, verzorgd door Louis Zweers.²⁷

De redactie was in handen van Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem. Of het aan hun bemoeienissen is te danken valt niet na te gaan, maar gezegd moet worden dat de auteurs te zamen een zeer homogeen en goed doorlopend relaas hebben geproduceerd. De grote lijn wordt vrijwel steeds stevig vastgehouden,²⁸ de stof is evenwichtig gedoseerd, de oordelen over personen en incidenten zijn onomwonden geformuleerd, soms scherp, maar steeds fair, het taalgebruik is helder. Behalve een bibliografie zijn er per hoofdstuk zeer informatieve ‘leeswijzers’ toegevoegd die een beredeneerde selectie van vakliteratuur geven. Het boek is voorzien van een personen- en zakenregister; jammer genoeg is afgezien van een gedetailleerde inhoudsopgave. Een opvallende omissie vormt het vrijwel ontbreken van statistische gegevens. Een overzichtswerk als dit is toch eigenlijk niet compleet zonder enkele grafieken en kartogrammen die de toeneming, samenstelling en spreiding van de partijleden in beeld brengen.

Het blijft te betreuren dat men, bij handhaving van de huidige opzet, niet een beknopt tweede deel heeft aangedurfd waarin de constanten en variabelen van deze honderd jaar Nederlands socialisme bijeengebracht hadden kunnen worden. Men had er tevens kunnen ingaan op de klassieke keuzevragen van de sociaal-democratie: de spanning tussen orthodoxie en opportunisme, radicalisme en reformisme, nationalisme en internationalisme, tussen economie en cultuur en tussen arbeiders- en volkspartij. Het had een spannend relaas kunnen opleveren.

De toegift van Kalma, hoe intelligent en boeiend ook, kan hierin niet voorzien. Zijn ‘twee gezichten van de sociaal-democratie’ zijn niet zijn gelukkigste vondst. Het door hem gehanteerde contrast tussen materiële lotsverbetering en culturele vernieuwing vormt ongetwijfeld een belangrijk en analytisch bruikbaar onderscheid, maar het gaat te ver er de geschiedenis van een hele eeuw aan op te hangen.²⁹

Op de laatste bladzijden van het boek wendt Kalma zich naar de toekomst en geeft hij met zoveel woorden te kennen twijfel te koesteren aan 'het bestaansrecht van een afzonderlijke sociaal-democratische partij'. Nuchter en praktisch, zij het niet bijzonder origineel, bepleit hij 'progressieve samenwerking' en uiteindelijk een 'progressieve volkspartij', waarin de PvdA zal opgaan.

Ik kan begrijpen dat hij wil eindigen met een politiek advies. Liever was het mij geweest – en passender had het mij geleken – indien hij tot slot had willen filosoferen over het 'opgaan, blinken en verzinken' van het Europese socialisme, over de curieuze lotgevallen van de machtigste democratische hervormingsbeweging van deze eeuw. Had hij als socioloog niet kunnen doen wat historici nogal eens nalaten: de juiste vragen stellen?³⁰

Noten

1. Zie het overzicht in het *Historisch Nieuwsblad*, III-2 (1994), p. 31 e.v.; ook p. 20-30.

2. Henny Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDAP)*, Amsterdam 1989. Bas van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam 1992. Rob Hartmans: 'gezien de wijze waarop Van Dongen de geschiedenis schrijft, zou de volledige historie van de Nederlandse sociaal-democratie ruim twintigduizend bladzijden moeten tellen'. (*Intermediar*, 28-8-1992), p. 55.

3. Voor de titel van het boek over Polak, zie boven dit artikel. Over De Miranda: G.W.B. Borrie, *Monne de Miranda*, Den Haag 1993.

4. Gepubliceerd door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, 1986-1992; de reeks wordt vervolgd.

5. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding* (2 delen), Amsterdam 1905. Idem, *Die onze kracht ontwaken deed* (2 delen), Amsterdam s.a. (1924). In 1938 verscheen het derde deel, alleen handelend over de Eerste Wereldoorlog. 542 bladzijden!

6. De uitspraak is iets té schematisch, want christelijke overtuiging en socialistische oriëntatie kunnen somtijds uitstekend samengaan.

7. Voor de communist geldt dit a fortiori.

8. H. Bongers, 'Korte levensschets van prof. mr. W.A. Bongers', in W.A. Bongers, *Verspreide geschriften* (2 delen), Amsterdam 1950, I, p. XI.

9. Een ander staaltje van gewichtigdoenerij doet zich voor bij de bespreking van het werk van Pannekoek, wiens amateuristische filosofie door Kalshoven wordt getypeerd als 'fenomenologisch monisme' (p. 70 e.v., 81). Voor een nuchterder beoordeling: John Gerber, *Anton Pannekoek and the socialism of workers' self-emancipation, 1873-1960*, Dordrecht/Amsterdam 1989, p. 27, 199 e.v.

10. Het gevolg is dat een aantal 'concluderende opmerkingen' in de slotbeschouwing weinig verrassend zijn, omdat ze al in de inleiding werden gemaakt; zie bij voorbeeld p. 4 e.v. en 216 e.v., p. 6 en p. 218 e.v. Niet zelden keren zinnen letterlijk op andere plaatsen terug; p. 65: 'Algemeen gesproken onderschrijven Nederlandse marxisten in deze periode het verklaringsschema van het historisch materialisme'; p. 83: 'Nederlandse marxisten in deze periode onderschrijven het verklaringsschema van het historisch materialisme'. Op bladzijde 17 noemt Kalshoven het sociaal-darwinisme 'een soort intellectuele hoerenkast', een wat studentikoze maar niet onaardige typering. Op bladzijden 24 en 66 gebruikt hij dezelfde uitdrukking, wat de indruk wekt dat hij die niet als een grapje maar als een vondst beschouwt.

11. Kalshoven begint met te erkennen dat Treub zich uitsluitend op het Duitse marxisme richt en acht dat alleszins begrijpelijk vanwege het 'nagenoeg ontbreken van Nederlands marxisme' in die tijd. Niettemin neemt hij zich op diezelfde bladzijde 53 voor 'op een nog indringender (?) manier te (gaan) demonstreren dat Treub's kritiek (...) niet op het Nederlandse marxisme van toepassing is'. Een van de conclusies van dat (overbodige, zou je zeggen) onderzoek zal luiden 'dat Treub's kritiek niet op het Nederlandse marxisme van toepassing is'. (p. 54) Honderd bladzijden verder is het onderzoek voltooid, en ja hoor: 'Treub's kritiek is niet of nauwelijks van toepassing op het Nederlandse marxisme'. (p. 152) Alsof we deze gewichtige 'conclusie' zouden kunnen vergeten, komt Kalshoven één bladzijde verder, wéér in dezelfde woorden, op de kwestie terug om te concluderen 'dat Treub's kritiek niet op het werk van de Nederlanders van toepassing is'.

12. Frits de Jong, *J. Saks: Literator en marxist*, Amsterdam 1954, p. 120 e.v., 71 e.v., 58 e.v., 83 e.v. en 139 e.v.

13. G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut: Mens en magistraat*, Den Haag (1968) 1987, p. 224 e.v.

14. F. van der Goes, *Organische ontwikkeling der maatschappij*. Amsterdam 1894. Kalshoven is overigens onnauwkeurig als hij zegt dat Van der Goes eerdere publikaties uit 1891 en 1892 'bewaarde' voor dit boekje; de tekst van het boekje werd blijkens de laatste bladzijde al in januari 1892 afgesloten. Kalshoven, p. 13.

15. Op pag. 218 wordt een publikatie van Huizinga aangehaald; deze ontbreekt in de bibliografie, zoals de naam Huizinga ontbreekt in het register. Het boek van Wibaut heet niet *Trusts en kartels*, maar *Trusts en kartellen* (p. 135, 249). De bespreking van het werk van Dietzgen door Pannekoek is in de bibliografie niet terug te vinden; evenmin klopt de verwijzing 'Dietzgen 1902' – allebei p. 74 – terwijl de vermoedelijke oplossing van de puzzel op p. 233 vastloopt op een onvolledige titelbeschrijving (geen jaartal). Merkwaardiger is dat uit de door M. van der Linden geredigeerde bundel *Die Rezeption der Marx'schen Theorie in den Niederlanden*, Trier 1992, selectief wordt geciteerd. De bijdragen van H.M. Bock en G. Mergner hadden niet mogen ontbreken. Absent is ook een oudere studie, de Rotterdamse dissertatie van M.H.J. Dullaart, *Regeling of vrijheid: Nederlandse economisch denken tussen de wereldoorlogen*, 1984.

16. De muziekbeoefening in de AJC werd wel een 'gevolgsbelijdenis' genoemd, het zingen een 'zielsbiecht' en een

'gezamenlijk gebed'. 'Het geïncorporeerde gemeenschapsleven', schrijft Vos over het volkslied, 'werd door het zingen ervan gereanimeerd' (p. 208).

17. De Duitse vakbondsexpert Goetz Briefs heeft het al lang geleden treffend geformuleerd: 'Der marxistische Sozialismus brauchte, sofern er sich sozial und politisch ansiedeln wollte (...) das Proletariat. (...) Nicht ebenso zwingend braucht das Proletariat den Marxismus'. Goetz Briefs, 'Das gewerbliche Proletariat', in: *Grundriss der Sozial-ökonomik*, IX. Abteilung, 1. Teil, Tübingen 1926, p. 196.

18. Marten Buschman, Johan Frieswijk en Tineke van Gessel, 'Partij en vakbeweging 1894-1906', in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980*, Nijmegen 1981, p. 94-119; Tom van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis: De SDAP en de vakbeweging (1897-1908)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, VII (1981), p. 193-222; J.M. Welcker, 'De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen tussen 1906 en 1913', in: *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*, Amsterdam 1978, p. 557-595.

19. Goetz Briefs, 'Zur Kritik der klassischen Gewerkschaftstheorie' (1920), in: *Ausgewählte Schriften* (2 dln.), Berlijn 1980, II, p. 554 e.v.

20. Welcker, *Heren en arbeiders*, p. 558 e.v. Een zeer levendig beeld geeft J. Oudegeest, 'Polak en de arbeidersbeweging', in: O. Montagne en Johan Winkler, red., *Doctor Henri Polak*, Amsterdam 1948, p. 65 e.v.

21. Aldus Oudegeest, 'Polak', p. 62. Bloemgarten schrijft dat zij 'min of meer tot zijn intieme vriendenkring behoorden' (p. 291). Interessant is Bloemgartens verslag van de polemieken tussen Polak en Henriëtte Roland Holst over diverse principiële kwesties (p. 445 e.v., 468 e.v.).

22. Oudegeest, 'Polak', p. 73.

23. Zie ook het geharewar rond zijn benoeming tot

SDAP-voorzitter in 1925-1926; Bloemgarten, p. 575 e.v.

24. In zijn recensie van het boek heeft Wiedijk al een aantal kleine onjuistheden opgesomd. C.H. Wiedijk, 'Van sociaal-democraat tot sociaal democraat', in *Socialisme & Democratie*, LI (1994), p. 167. Ik noem er nog enkele: is het Franc of Frank van der Goes? (p. 34, 64) Waarom wél, terecht, *De Nieuwe Tijd*, maar de *Socialistische Gids* in plaats van *De Socialistische Gids*? Storender is het hanteren van twee verwijzingsystemen naast elkaar; de bibliografie is incompleet gebleven omdat een deel van de verwijzingen in de noten is terechtgekomen. Deze tweeslachtigheid maakt het moeilijk omissies na te gaan. Een zakenregister ontbreekt helaas; het had het boek toegankelijker kunnen maken.

25. C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink*, Groningen 1986, p. 248 e.v.

26. De proeven zijn zeer zorgvuldig gecorrigeerd. Ik vond slechts één foutje: in het personenregister is KVP-voorzitter Harry van Doorn abusievelijk ondergebracht bij ene J.A.A. van Doorn.

27. Curieus: op de foto's van dit katern komt Den Uyl acht keer voor (hij staat ook op het voorplat), terwijl Troelstra, Drees en Vorrink het ieder met twee afbeeldingen moeten doen, Banning en Kok met maar één.

28. Slechts op enkele plaatsen wordt de tekst wat erg detaillistisch; bij voorbeeld op p. 218 e.v.

29. Storend is wel dat de twee varianten die Kalma ten tonele voert, in de tekst op relatief grote afstand van elkaar aan de orde komen (p. 299 e.v. en 308 e.v.) waardoor de lezer het spoor bijster raakt.

30. Huizinga is mijn getuige, indien ik in deze recensie niet overtuigend genoeg ben geweest. De eerste van zijn vijf stellingen over de taak van de cultuurgeschiedenis luidt: 'De historische wetenschap lijdt aan het euvel van een onvoldoende formulering der vragen.' J. Huizinga, *Cultuurhistorische verkenningen*, Haarlem 1929, p. 4.